

Rastko Močnik¹
University of Ljubljana
Faculty of Arts
Department of Sociology
Ljubljana (Slovenia)

UDC 316.323.73
141.82
Original Scientific Paper
Submitted 09/05/2018
Accepted 16/06/2018
[doi: 10.5937/socpreg52-17399](https://doi.org/10.5937/socpreg52-17399)

ON HISTORICAL REGRESSION A NOTE AT THE OCCASION OF THE 170TH ANNIVERSARY OF THE *MANIFESTO*

Abstract. Limitations of the *Manifesto* (absence of the concept of “social formation”; capitalism as “homoficient”) are treated as symptoms of a certain leftist theory with important practical political consequences. They are related to the deficiencies of the Yugoslav critical left (the belief that socialist revolution is irreversible; the underestimation of the main contradiction of post-capitalism: “capitalist processes / socialist processes and practices”) that prevented Yugoslav leftists adequately to confront the restauration of capitalism.

Keywords. Restauration of capitalism, Yugoslav critical left, post-capitalism.

It is a manifesto: accordingly, it not only works upon the material it analyses – it also intends its analyses to work upon the readers, to prompt them to intervene into the contradictions of history and to achieve their revolutionary resolution. Consequently, it ends on an imperative: “Unite!”

It is not in the nature of a manifesto to speculate on eventual ebbs, mishaps, and deformations of the movement it seeks to launch. It behoves the readers to attend to this task. Here the question we want to examine arises: How was it possible that the “readers of the *Manifesto*”, that is, the political and theoretical left, were unprepared to confront the capitalist offensive of the last quarter of the 20th century? This question assumes a particular poignancy in the case of Yugoslavia where, within a declared socialist frame, left movements were strong, political and theoretical discussions on the left were vivid, and the state-bureaucratic repression relatively restrained. Yet, restauration of capitalism in Yugoslavia was bloody; resistance to the carnage was weak and mostly liberal-bourgeois; and the riposte of the working people came only when the historical course for the next decades had already been set.

In the present note, I want to propose the hypothesis that the theory presented in the *Communist Manifesto* has two limitations that hampered, if embraced,² the capacity to

¹ josip.mocnik@guest.arnes.si

² There was no particular need for the Yugoslav left to dwell on the *Manifesto* positions. In Marx’s opus, a more complex epistemological stance is practiced already in “The class struggles in France” (1850) and in “The Eighteenth Brumaire” (1851-1852); it is explicitly presented as an epistemological problem in the “Introduction” to *Grundrisse ...* (1857-1858), and treated on concrete historical material

interpret, and eventually to oppose the destruction of Yugoslav socialist federation. I do not suggest that *Manifesto* was the source of the shortcomings in question. *Manifesto* only figures as evidence to the possibility of such insufficiencies in historical materialism and to their actual presence in the tradition of political left.

Limitations of the *Manifesto*

One limitation is that the *Manifesto* speaks of the modes of production, but not of their combination within a particular society, i.e., it does not treat of social formations. The second deficiency is that it considers capitalism to be “homoficient”, i.e. producing the same effects in all historical contexts. The two shortcomings are related: if the articulation of various modes of production within the same social formation is not conceptualised, then it is impossible to conceptualise specific results each such specific historical combination produces.

With such an impoverished conceptual apparatus, one may underestimate the contest between contradictory modes of production in a society. In particular, within post-capitalist social formations, one may trivialise the conflict between the socialist processes and the capitalist processes. To take a particularly relevant problem for the construction of socialism, one may be in trouble to understand, and eventually politically to regulate, the uneasy articulation between socialist industrialisation and the simple commodity production dominant in agriculture.³

Deficiencies of Yugoslav critical left

Yugoslav critical left,⁴ I would argue, shared these theoretical deficiencies of the *Manifesto*, and considered capitalist processes in Yugoslavia rather as a kind of historical relics, and not as one of the main characteristics of a transitional social formation. In other

---

in the drafts of a reply to Vera Zasulič (1881). In Marxist tradition, the problematics of the articulation of different modes of production was in the centre of theoretical debates and practical concerns in the early Soviet period (cf. the Preobraženski – Buharin debate), and became urgent with the anti-colonial struggles of the 20th century (here, Mao Zedong’s contribution is crucial). Although theoretical treatment of the problem of market relations in socialism was quite sophisticated (cf. Branko Horvat, Włodzimierz Brus, Ota Šik, Zdislav Šulc), a certain naiveté was characteristic of political attitudes towards “market socialism”, and of the corresponding political-economic practices.

³ Socialist Internationals and Komintern equally believed that large-scale industrialised agriculture was the only solution to the “agrarian question”. Forced collectivisation in the Soviet Union (1930–33) enforced this belief and broke the workers-peasants alliance that was the backbone of the October revolution. As all socialist revolutions of the 20th century were “peasant wars” (Wolf, 1969), this politics was an important obstacle to the development of the international revolutionary movement. Chinese revolution brought a radically different approach: “China was thus able to avoid the fatal error of forced collectivization and invent another way: make all agricultural land state property, give the peasantry equal access to use of this land, and renovate family agriculture.” (Amin, 2015)

⁴ In this essay, the expression »Yugoslav critical left« comprises the student movement from the sixties on; the *Praxis* group and their environment; the main stream of Yugoslav social science up to the eighties; the new social movements of the seventies and the eighties; important dimensions of Yugoslav rock culture; the coalition in support of the accused at the Belgrade trial 1984–85, the alternative journalism of the eighties, etc., up to UJDI (the Association for Yugoslav Democratic Initiative, founded in 1989; its first chairman was professor Branko Horvat). The absence of closer ties to the labour movement is obvious. It should be noted that this essay is also an attempt at self-criticism.

words, Yugoslav critical leftists saw socialism as a historically secured and irreversible process. Consequently, their analyses were deficient even at moments when the objective anti-socialist processes evidently arose as the results of presumably “socialist” politics.

Several studies (Samary, 1988a; Samary, 1988b; Samary, 2017; Kržan, 2017b) suggest that the introduction of “market socialism” in 1965-66 first challenged the future of Yugoslav socialism.⁵ During the next decade, inadequate reactions to the processes of capitalist restoration generated by these market reforms, deepened internal contradictions. Most importantly, they incapacitated the country to confront the first debt crisis, and later to resist the onslaught of the institutions of global capital (International Monetary Fund, World Bank).

Reading the debates of the time, one has the impression that the left critique of those times quite adequately determined leftist political agenda. They were those set by the student movement (1964-74). They fought against the political monopoly of the party-state bureaucracy. They denounced the effects of capitalist processes – the incipient class formation (“social differentiation” in the jargon of the time; “red bourgeoisie” in the leftist discourse), and its social promoters (“technocracy”, i.e. the high management in enterprises, esp. in the large ones; bureaucracies of national ideological apparatuses, i.e. “cultural” bureaucracies⁶). However, it does not seem that political left seriously considered the eventuality of the restoration of capitalism.⁷

⁵ Vera Vratuša (Vratuša, 2012) notes that “the possibility of the appropriation of surplus labour without compensation” was first institutionalised already in the constitution of 1963.

⁶ National writers’ associations, national academies of sciences and arts, university and research institutions, mass media and cultural journals played a particularly hideous role during the destruction of Yugoslav socialist federation. As these institutions are, in Althusser’s terminology, ideological apparatuses, their managing bodies and leading officials may best be conceptualised as “bureaucracies of ideological apparatuses”. One of characteristic features of Yugoslav socialism was its ideological pluralism and the great autonomy of ideological apparatuses. Bureaucracies of ideological apparatuses profited from their autonomy and soon became the “junior partner” sharing its social power with the political (party-state) bureaucracy. They used this position during the decisive moments of Yugoslav federation and provided national political bureaucracies of the federal republics with the ideological support to their project to establish bourgeois nation-states as the main instrument of the restoration of capitalism. – Less attention has so far been paid to historical antecedents of this final cultural achievement. Immediately after the split with the Soviet state-socialism and the establishment of the autonomy of cultural practices (Kardelj’s lecture at the Slovene Academy of Sciences and Arts in 1949; Krlježa’s report at the 3rd Congress of the Writers’ Association of Yugoslavia in Ljubljana, 1952), academic modernism prevailed in visual arts, existentialism in literature and film, progressive nationalism in educational apparatuses. Bourgeois ideologies invaded national cultures even before the partial introduction of capitalist processes with the “market socialism” (1965 – 1971). For a more detailed and conceptually rigorous analysis, see: From Culture in “Socialism” Towards the Socialist Culture by Rade Pantić (Pantić, 2018). Mass Yugoslav cultural practices developed “from beneath” only during the late seventies and the eighties within the rock youth culture, when it was too late.

⁷ With some outstanding exceptions: cf. *Praxis* (Jakšić & Kangrga, 1971). – Yugoslav leftists were not alone in underestimating the potential of capitalism and in overestimating the socialist potential of historical post-capitalist formations (of “historical socialisms”). Cf. the following statement by Ernest Mandel: “[...] a *social counter-revolution* would be unavoidable in order to re-establish a capitalist mode of production and bourgeois class rule in the USSR and the Eastern bloc countries. [...] The preconditions for the restoration of capitalism would be on the one hand a new capitalist class forming (there is no capitalism without a capitalist class), and on the other hand the destruction of the resistance of the working class to such a restoration.” (Mandel, 1973)

There seem to be two main causes of this historical naiveté:

- most of the left reasoned about capitalism in the terms of “simple commodity production”;⁸
- and believed the achievements of socialist revolution to be irreversible.

The first cause derived from the epistemic hegemony of the *Praxis* Marxism in Yugoslav social sciences and in the leftist circles. This sort of Marxism focused on the “young Marx” writings and adopted their radical humanism. It was preoccupied with the ideology of “alienation”, and thought to have found its theoretical pendant in the “commodity fetishism” of the first chapter of *Capital* that they read in an equally anthropocentric vein. In this way, they gave up to follow Marx’s further theoretical elaboration that conceptualises the *verwandelte Formen*, the “converted” or “transmuted forms” as “the concrete forms which grow out of the *movements of capital as a whole*”.⁹ Consequently, they could not fully appreciate the effects of the introduction, by the economic reform of 1965, of an autonomous banking system, operating on the principle of anticipated capital yields.

This meant the introduction of capital as production factor, of capital market as the mechanism of capital allocation, and of interest as the “converted form” of the appropriation of surplus value. These measures strengthened the position of the high management in enterprises, of the “technocrats” who have been one of the groups whose political pressure persuaded the political bureaucracy to introduce the economic reform of 1965. In general, the reform importantly enhanced the structural impact of capitalist processes that had already been under way in Yugoslav social formation. As in all transitional formations, the contradiction between socialist processes and capitalist processes has been all along the basic social contradiction in Yugoslavia. This *determinant* contradiction was over-determining all other contradictions in various social spheres.

During the period of administrative self-managed socialism (1951-65),¹⁰ the *dominant* contradiction in the *economic* sphere was the tension between statist administrative regulation and self-management in individual working collectives. This contradiction developed within the socialist frame; it was consequently offering structural resistance against capitalist pressures coming from the capitalist-systemic international environment and the spontaneous tendency of self-managed working collectives to act as individual capitals.

---

⁸ Branko Horvat, a leading and influential intellectual and political figure, saw only two real dangers that a »market economy« may produce in a socialist setting: it disfavours underdeveloped regions; it generates processes of monopolisation and practices of rent-seeking. According to Horvat, state intervention can successfully fight both detrimental aspects.

⁹ With the concept of *verwandelte Formen*, converted or transformed forms, Marx theorises the specific relations between elements of production (value, surplus value, value of labour-power) and elements of circulation (price, profit, wage): elements of circulation are “converted forms” of the elements of production (Marx, 1959). – Merab K. Mamardashvili (Mamardashvili, 1970; 1990) isolated Marx’s concept of the “converted form” as a philosophical category and developed it in the philosophical perspective.

¹⁰ I am adopting Marko Kržan’s (Kržan, 2017b) periodisation of Yugoslav post-capitalist social formation: 1945-1950 – administrative socialism; 1951-1965 – administrative self-managed socialism; 1966-1971 market self-managed socialism; from 1972 on – the period of disintegration.

In the *ideological* sphere, however, the dominant contradiction was that between communist ideology and various bourgeois ideologies.¹¹ Bourgeois ideologies were so strong that, together with the managerial “technocrats”, they succeeded in the mid-sixties to convince the leading Yugoslav political bureaucracies that there was an economic crisis and that the right solution to it was to introduce market socialism.¹²

Within the economic sphere, market socialism substituted, on the post of its dominant contradiction, the contradiction “capitalist processes / socialist processes” to the previous contradiction “administrative regulation / self-management”. In this way, the *dominant* contradiction in the economic sphere coincided with the *determinant* contradiction in the social formation. Together with the deepening of the typically bourgeois separation of economic sphere and the juridico-political sphere, this coincidence of dominant with the determinant enormously strengthened capitalist processes in Yugoslav social formation.

Critical left failed to realise the importance of the antagonistic contradiction of two incompatible logics, the socialist logic and the capitalist one. Failure to see the antagonistic contradiction, equalled to believe that socialist transformation was irreversible.

In addition, the trust that the achievements of socialist revolution were irreversible derived from another source as well. On this point the critical left remained within the horizon of the *Manifesto*, and had not moved to the more complex theoretical constructions of *Grundrisse ...* and *Capital*.

As already noted, *Manifesto* presents capitalism as “homoficient”, that is, as essentially producing the same results in any social context it integrates in its global expansion.¹³ Yu-

---

¹¹ Ideologies importantly differed in various ideological “sub-spheres”. In the arts, bourgeois modernism prevailed together with the abandonment of socialist realism since the early fifties (cf. Pantić, 2018); in the academic and scientific apparatuses, since the sixties, bourgeois mainstream ideologies were gaining the terrain, occasionally in productive conflict with the still strong leftist orientation of Yugoslav social science. In the larger cultural sphere, nationalisms started to establish themselves since the mid-sixties. The long history of Yugoslav nationalisms during the socialist period has, it seems, two main sources. One is the national-liberation anti-imperialist dimension of Yugoslav socialist revolution. The other is the characteristic of Yugoslav socialism (shared, by the way, with the post-1920-ies developments of the Soviet-type socialisms) that it established cultural institutions upon the bourgeois models (national theatres, national academies of sciences and arts, national educational systems, including national universities; etc.). Quite apart from the explicit political agenda, the institutional existence of bourgeois ideology produced its objective nationalistic effects. “Consciousness” eventually followed.

¹² In fact, there was no economic crisis in the early sixties (cf. Kržan, 2017b). The crisis was political, as self-management developed to a point where it pressed to be extended to the society as a whole. This would mean the end of bureaucratic domination in the political sphere. Political bureaucracy deemed it more profitable for its group interests to strike an alliance with the high management (the “technocracy”) who pressed for the introduction of capitalist elements into the system. Market socialism prevented generalisation of self-managed democracy, as it deepened the already existing *bourgeois* separation of the economic and the political spheres, and secured the continuation of bureaucratic domination in politics. Bourgeois separation of the economic and the political spheres offered the objective support to the alliance between political bureaucracy and economic “technocracy”.

¹³ Marx’s two articles on the British rule in India propose a similar hypothesis. Aijaz Ahmad (Ahmad, 1992), while defending Marx’s two texts against Edward Said’s hasty academic critiques, points out that they belong to an early period, before the “transitional” *Grundrisse ...* and the radically new theoretical standpoint of *Capital*.

goslav critical left thought about socialism in the terms of “homoficiency”, inherited from the school-Marxism (where *Manifesto* and similar literature figured as standard reading), in stark contradiction to the political stance of “many ways to socialism” which it shared with Titoist ideology. The vision of history where capitalism is “homoficient” (and socialism operates in an analogous way) supported the then popular notions of “underdevelopment”, of “catching up” and the like.¹⁴

Theoretical fallacies – political mistakes

The epistemological fallacy behind this linear understanding of history is the ideological representation of society as an organic whole whose elements compose themselves in a way to be reducible to a unique principle. In historical-materialist terms, the commanding “principle” is then the dominant mode of production. According to this view, capitalism, and likewise socialism, as modes of production, are “homoficient” because they are (more or less tacitly) supposed to organise homogeneous social formations. At least, their domination is supposed not to be structurally challenged. This ideology conceives social formations as “expressive totalities” (every element reflects-expresses the whole in its totality), and historical time as “homogeneous-continuous/self-contemporaneous”.¹⁵

According to this ideology, there exists one main contradiction, that commands social formation; as its self-resolution quasi-automatically leads towards the next (and higher) historical stage – the problem of historical practice is one of the “adequate” understanding of this simple mechanism. The adequate understanding then guides the “correct” practice, while eventual opposition only stems from “false” interpretation of historical situation and its principal contradiction. Within such an *Aufklärung*-style vision of history, class struggle becomes a purely ideological affair, a matter of “consciousness”, and the progressives then endeavour to illuminate those who are still trapped in the obscurantism of the past.

Political practices of Yugoslav critical left demonstrated this ideological bias: they were predominantly illuminating, at times “pedagogical”, and their main proponents were ideological specialists – university professors, social science researchers, students. Performance of their professional tasks exhausted their ambitions towards political activism. Research and study process profited from this limitations and Yugoslav social science was at that time among the best in the world. However, it was rather pretentious to suppose that socially committed teaching and research, vibrant professional journals and international summer schools add up to radical political action. In the retrospect, it looks more like an exercise in the traditional philosopher’s occupation – counselling the tyrant.

---

¹⁴ Even in his masterwork, Marx is not immune to this sort of reasoning: “The country that is more developed industrially only shows, to the less developed, the image of its own future”. (Marx, 1867)

¹⁵ These are Althusser’s (Althusser, 2015, p. 192) critical designations. According to Althusser and his students, this is basically a Hegelian conception of history: consecutive historical formations develop in an unilineal succession, each driven by a unique and central contradiction, the *Aufhebung* of which provides for the next phase in historical progress.

The “tyrant” in this case was the post-revolutionary political bureaucracy.¹⁶ For their intellectualist bias that reduced class struggle to ideological conflict, leftists assumed that socialist bureaucracy reproduced its domination by “extra-economic” constraint, i.e. with the means of ideological mechanisms. Although this hypothesis imposed itself “blindly” to its proponents,¹⁷ it happened to be true. Since the mechanisms of the reproduction of bureaucracy did not coincide with the mechanisms of the general social reproduction (or at least not with the reproduction of the socialist mode of production), bureaucracy had to maintain its rule by incessantly triggering new politico-ideological campaigns, by ceaselessly reforming the political system etc. For this reason, socialist bureaucracies were not a ruling class, but only a dominating group.¹⁸

At this point, where they involuntarily (but not accidentally¹⁹) hit the truth, Yugoslav critical leftists committed their decisive error. They took the contradiction opposing bureaucratic shaky domination and the socialist processes (like self-management) to be the principal social contradiction. In fact, this contradiction was neither principal nor situated where the critical intelligentsia saw it. The contradiction produced and maintained by the reproduction of bureaucracy was immanent to the bureaucratic practices themselves. They had repeatedly to launch ideological campaigns in order to reproduce bureaucratic apparatus and its domination: however, the campaigns should never catch the masses, as a massive political mobilisation would challenge, and eventually do away with, the bureaucratic domination. Paradoxically, bureaucracy was succeeding to maintain their domination as long as their political campaigns did not succeed with the masses. Although vicious, this circle was productive at reproducing political bureaucracy’s precarious domination, and it was even occasionally able to integrate elements of the critical intelligentsia’s ideological critique.²⁰

However, the contradiction between socialist processes of appropriation of the means of production, and generally of the conditions of production and conditions of existence, by the working masses on one side, and the mechanisms of bureaucratic domination on

---

¹⁶ Marko Kržan (Kržan, 2016; Kržan, 2017a) is developing an interesting theory about political bureaucracies in post-capitalism. Bureaucratisation of juridico-political apparatuses is a spontaneous process pertaining to institutional logic. However, in all the pre-socialist states there exists a ruling class, which more or less successfully controls the state as the instrument of its class domination. Contrary to this, in post-capitalist (historical socialist) states the bourgeois ruling class has been destroyed, and the working classes are excluded from the management of the state apparatuses. Instead, party-state bureaucracy “represents” the working masses and manages the state apparatuses “in their name”. The results of the unhampered bureaucratisation may be catastrophic.

¹⁷ It was a result of ideological mechanisms operating beyond the conscious grasp of its proponents.

¹⁸ “The fact that the consistent defence of the private interests of the bureaucrats collides with the immanent logic of the socialized planned economy, instead of being congruent with it, is the clearest proof that the bureaucracy is not a new ruling class. In every class society there is a congruence between the private interests of the ruling class and the immanent logic of the given mode of production [...]” (Mandel, 1973) “[Bureaucracy’s] general behavior and private interests (which of course dictate that behavior) run counter to the needs and inner logic of the existing socio-economic system. [...] [Bureaucracy has no] capacity to perpetuate itself through the operation of the socio-economic system itself.” (Mandel, 1979)

¹⁹ As it was in the »program« of their ideology.

²⁰ E.g., in the ritualised critique of bureaucracy within the official party discourse.

the other, was not the primary contradiction of the epoch. As in all post-capitalist societies, the primary contradiction was the one between the socialist processes and the practices that forwarded them, on one side, and the processes of capitalist restoration, on the other. The difference between the two types of contradiction was that the contradiction “self-management / bureaucratic domination” ideologically operated within a socialist frame,²¹ while the contradiction “socialist processes and practices / capitalist processes”²² challenged the very project of socialism.

We have already noted that the introduction of “market socialism” in 1965 made coincide the *dominant* contradiction within the economic sphere (capitalist processes / self-management) with the *determinant* contradiction of the social formation as a whole (socialist processes and practices / capitalist processes and practices). Economic logic, under the double pressure of the determinant and dominant contradictions, separated itself from the juridico-political sphere where the “socialist” contradiction (bureaucracy / self-management)²³ was relegated. Self-management lost its strength as it was subject to the capitalist pressure in the economic sphere, and working collectives started to operate as individual capitals. This development importantly strengthened the top management in enterprises. From then on, “technocrats” acted as a powerful interest group pressing towards the introduction of capitalist systemic components into Yugoslav system. Political bureaucracy, on the other side, preserved their monopoly of power in the juridico-political sphere. With the introduction of market mechanisms and profit motives in the economic sphere, juridico-political sphere remained the only domain from where political bureaucracy could exercise their domination. This limitation to the politico-judicial sphere determined the political response to the capitalist effects of the market socialism, and later oriented the action of bureaucracy when they decided to destroy socialism and restore capitalism.

---

²¹ The period of »administrative self-managed socialism« (1951, introduction of self-management – 1965, introduction of market socialism) was the most successful in Yugoslav history. In the years 1957 to 1961, the yearly increases of the social product were the highest in the world, between 12 and 13 percent (Kržan, 2017b).

²² In socialist practice, this contradiction was first explicitly formulated and analysed by the Soviet economist E.A. Preobrazhensky. He proposed the theory of “two contradictory laws” competing within the Soviet economy: »the law of value«, supporting capitalist tendencies in the post-revolutionary society, and »the law of socialist accumulation«, the only basis of the building of socialism (Preobrazhensky, 1926; Preobrazhensky, 1965; Preobrazhensky, 1983).

²³ The contradiction »bureaucracy / self-management« was »socialist« in the sense that it was generated by the structural conflicts of the post-capitalist society with a socialist project. It was specific of post-capitalist (of “historical socialist”) society. Within this specific frame, established by the victorious socialist revolution, “bureaucracy” was obstructing and occasionally sabotaging socialist processes. In the period of administrative self-managed socialism, bureaucratic tendencies were an obstacle to socialist planning. In the period of market socialism, they were hampering socialist opposition to emerging capitalist processes. The typically bureaucratic and state-repressive liquidation of the “*maspok*” (“*masovni pokret*”, mass counter-revolutionary movement in Croatia, 1970-71) and the equally bureaucratic removal of “techno-liberal” leaderships in Croatia, Serbia and Slovenia (1971), prevented a socialist confrontation that could have had massive social effects and could have eventually pre-empted the fascisoid nationalisms of the late eighties and the nineties.

At this period, Yugoslav critical left remained caught within the “socialist contradiction” (“bureaucracy / self-management”) that was now secondary and confined to the ideological sphere.

Market socialism was a hybrid system, unsuccessful both by socialist and by capitalist standards. Yugoslav political bureaucracy first responded by “legal fetishism” (Pashukanis, 1924; Pashukanis, 1958), attempting to substitute contractual relations among self-managed subjects to the market relations. The contractual system only translated market-generated inequalities and monopolies into the idiom of “self-managed agreements”, and was consequently unable to prevent hierarchical fragmentation of Yugoslav economic space along the South/North divide, and political dissolution into the fiefs of national political and ideological bureaucracies. In particular, the contractual system could not support any federal planning of economy and of social development.

Under the pressure of the institutions of global capital²⁴ that requested the restoration of capitalism, national political bureaucracies, supported by the top managerial “technocracy”, resorted to the apparatus they have been controlling from the very beginning of Yugoslav socialism: the state. The “restoration coalition” was actually composed of the dominating groups that had composed themselves over the past decades: the political bureaucracy, the top managerial “technocracy”, the bureaucracies of the ideological apparatuses (“cultural” bureaucracy).²⁵

However, the restoration coalition could not directly compose itself into the new ruling class, into the capitalist class. The decisive agent who secured the primary condition of restoration, i.e. the liquidation of social property, was the political bureaucracy, since it controlled the state apparatus. Political bureaucracies, now already fragmented along the lines of federal republics, in their last common act re-articulated Yugoslav socialist constitutional system into a conglomerate of bourgeois nation-states (constitutional amendments of 1988), and let the states perform the *function of Piedmont*.²⁶ In the ab-

---

²⁴ Within the frame of an overblown debt-crisis. Yugoslavia was regularly paying the debt; Marković’s government stopped the inflation etc.

²⁵ Vera Vratuša writes of the (political) bureaucracy and the technocracy as the main fractions of the restoration coalition. She points out that components of the restoration coalition have been composing themselves already during the post-capitalist Yugoslav period, attacking the basis of Yugoslav socialism – social property: “Technocratic fraction of the class that collectively or as a group owned the basic means of production and communication (directors of major enterprises, of cultural, educational institutions and of the mass-media), the most entrepreneurial parts of the bureaucratic fraction (leaders in the party and state apparatuses of federal republics, autonomous regions and communes) and their ideological representatives, parts of highly educated petty bourgeoisie [...] were increasingly criticising the alleged irrationality of the ‘everybody’s and nobody’s’ social property.” (Vratuša, 2012)

²⁶ “The function of Piedmont in the Italian Risorgimento is that of a ‘ruling class’. [...] Piedmont had a function which can, from certain aspects, be compared to that of a party, i.e. of the leading personnel of a social group [...]: with the additional feature that it was in fact a State, with an army, a diplomatic service, etc.” (Gramsci, 1971, p. 286) – Carlos González Villa (González Villa, 2017) analysed the response of the ruling groups in Slovenia to the protests of 2012 and during the migrant crisis 2015 – 2016 as “passive revolution”, where Slovene state assumed the »piedmontese function« of the substitute to the absence of a local ruling class (Passive Revolution in Contemporary Slovenia. I would suggest that all the post-Yugoslav bourgeois nation-states performed a “Piedmontese function”, as, at that historical moment, there was no national bourgeoisie to lead the anti-socialist counter-revolution.

sence of national bourgeoisies, former socialist republics, re-articulated into bourgeois nation-states by national bureaucracies, carried out the restauration of capitalism by state constraint.²⁷ The bourgeois states' first act in this direction was the abolishment of social ownership, its transposition into state property – soon surrendered to denationalisations and privatisations.

Militant nationalism, whose fabrication national political bureaucracies entrusted to the ideological bureaucracies, was the mobilising ideology and the political support for the decisive operation of the capitalist restauration – the establishment of bourgeois nation-states. Again, Yugoslav critical left inadequately responded. They treated nationalisms as purely ideological phenomena, as a kind of mental deviation, and not as the interpellation-mechanism of the material existence of ideology in the bourgeois nation-state in the process of destroying socialism and instituting peripheral capitalism.

Actuality of the *Manifesto*

There is, however, a theme in the *Manifesto* that should have been read much more carefully, and which should be read by those who now struggle for the future of socialism. This is the historical and the structural position that *Manifesto* prescribes as constitutive to the new historical actor it intends to institute: the communists.

In the chapter “Proletarians and Communists”, what is said of communists, and what is *presupposed* by the explicit text, point to the decisive problems that have so far not been overcome in the anti-capitalist revolutionary movements.

“The Communists do not form a separate party opposed to the other working-class parties.”

Presupposition: anti-capitalist movements enter upon the historical scene in the plural.

Position: communists are not a separate party, they are active in all the plural forms of the anti-capitalist movement.

“They have no interests separate and apart from those of the proletariat as a whole.”

Presuppositions: the interests “of the proletariat as a whole” are not self-evident; in their spontaneity, concrete historical struggles are particularistic and not necessarily in line with the interests “of the proletariat as a whole”.

Position: communists thrive to make their interests “those of the proletariat as a whole”. In the sequel, it will be suggested that communists “clearly understand the line of march, the conditions, and the ultimate general results of the proletarian movement”, because they engage in *theoretical work* in order to arrive to this understanding.

---

²⁷ Political bureaucracies, fragmented as they were, united themselves for their swan song – the final blow against Yugoslav socialism: “[...] the main collective agents, interested in the transition towards the completion of the restauration of capitalist relations, continued their legislative activity, begun with the [federal] Law on enterprises of 1988. [...] The last Yugoslav federal government [...] prepared the Law on the circulation and the disposal of social capital in 1989, passed with some amendments by the federal assembly in August 1990.” (Vratuša, 2012)

“In the national struggles of the proletarians of the different countries, [communists] point out and bring to the front the common interests of the entire proletariat, independently of all nationality.”

Presuppositions: In their spontaneity, proletarian movements are fragmented into national struggles. In the particular national struggles, “the common interests of the entire proletariat” are not necessarily on the top of the agenda, they may even be completely lacking in the immediate goals of the struggle. However, proletarian movement can only be international, revolutionary movement is global.

“In the various stages of development which the struggle of the working class against the bourgeoisie has to pass through, [communists] always and everywhere represent the interests of the movement as a whole.”

Presuppositions: The fragmented struggles of the working people have different historical temporalities. In different national situations, they belong to different historical moments. Consequently, partial struggles of the working people cannot be “synchronised”, even less moulded on the same pattern. However, it is necessary that particular struggles organise themselves according to “the interests of the movement as a whole”, and orient themselves towards the common goals.

“The immediate aim of the Communists is [... the] formation of the proletariat into a class.”

Presuppositions: In their immediate everyday existence, the working people do not form a class. The proletarian class-formation is a political task and a political achievement that the proletarian class struggle has permanently to reproduce.

This last theme was later taken over by Italian operaists who distinguished between the “technical composition of labour power” (the immediate existence of workers under capital) and “the working class class-composition” – the result of political self-organisation. The distinction between the immediate imprint, upon the labour power, of the subsumption of labour to capital on one side – and, on the other, the self-organisation of labour power into a revolutionary class, is particularly important in contemporary capitalism. Organisation of production in contemporary capitalism fragments the producers in complex and heterogeneous ways, thus imposing the particular contemporary *social composition of labour power* (Močnik, 2011) that is both the immediate form of the social subsumption of labour to capital and a powerful obstacle to the working class composition.

The task of communists is as urgent now as it was in 1848: we only have to read the *Manifesto* – as a memento against simplifications, as a guidance towards political action and theoretical reflection.

Растко Мочник¹
Универзитет у Љубљани
Факултет уметности
Депарتمان за социологију
Љубљана (Словенија)

О ИСТОРИЈСКОЈ РЕГРЕСИЈИ НАПОМЕНА ПОВОДОМ 170-ГОДИШЊИЦЕ МАНИФЕСТА

(Превод *In Extenso*)

Сажетак. Ограничења *Манифеста* (одсуство појма „друштвене формације“; уверења да капитализам у свим друштвено-историјским контекстима производи исте резултате) представљена су као симптоми одређеног типа левичарске теорије са значајним практичним и политичким последицама. Текст показује како су та ограничења аналогна недостацима југословенске критичке левице: веровање да је социјалистичка револуција ирреверзибилна; потцењивање главног противречја посткапиталистичких друштава: „капиталистички процеси / социјалистички процеси и праксе“) која су је спречила да се адекватно суочи са рестаурацијом капитализма.

Кључне речи: рестаурација капитализма, југословенска критичка левица, посткапитализам.

Ради се о манифесту: према томе, он не ради искључиво на материјалу који анализира – он, такође, настоји да његова анализа делује на читаоце, да их подстакне да интервенишу у противречности историје и да постигну њихово револуционарно разрешење. Стога, он завршава императивом: „Уједините се!“ Није у природи манифеста да спекулише о евентуалним опадањима, несрећним случајевима и деформцијама покрета који тежи да покрене. Он позива читаоце да се лате посла. Овде се поставља питање које хоћемо да анализирамо: како је било могуће да су „читаоци *Манифеста*“, то јест, политичка и теоријска левица, били неприпремљени да се супротставе офанзиви капитализма од последње четвртине двадесетог века? Ово питање задобија посебну оштрину у случају Југославије, где су, у оквиру декларисаног социјалистичког оквира, леви покрети били снажни, политике и теоријске дискусије на лавици биле живописне, а државно-бирократска репресија релативно ограничена. Па ипак, рестаурација капитализма у Југославији је била крвава; отпор кланици је био слаб и углавном либерално-буржоаски; а реакција радних људи је дошла тек када је историјски курс за наредне деценије већ био постављен.

---

1 josp.mocnik@guest.arnes.si

У овој напомени желим да предложим хипотезу да теорија представљена у Ко-мунистичком манифесту поседује два ограничења која су, уколико су била усвојена,² спутавала способност тумачења и евентуалног супротстављања деструкцији југословенске социјалистичке федерације. Не сугеришем да је *Манифест* био извор поменутих недостатака. *Манифест* овде једино фигурира као сведочанство о могућности таквих недостатака у историјском материјализму и о њиховом присуству у традицији политичке левице.

Ограничења *Манфест*а

Једно ограничење је да *Манфест* говори о начинима производње, али не и о њиховој комбинацији у оквиру одређеног друштва, тј. он се не бави друштвеним формацијама. Други недостатак је да он сматра да је капитализам „хомофицијентан”, т.ј. да производи исте последице у свим историјским контекстима. Два недостатка су повезана: ако се не појми артикулација различитих начина производње у оквиру исте друштвене формације, тада није могуће да се концептуализују специфични резултати које свака таква специфична историјска комбинација производи.

Са тако осиромашеним појмовним апаратом, могуће је да се потцени борба између противречних начина производње у друштву. Посебно, у посткапиталистичким друштвеним формацијама, могуће је да се тривијализује сукоб између социјалистичких процеса и капиталистичких процеса. Узмимо посебно релевантан проблем за изградњу социјализма: може се доћи у тешкоћу да се разуме и евентуално политички регулише натегнута артикулација између социјалистичке индустријализације и једноставне робне производње доминантне у пољопривреди.³

---

² Није било посебне потребе за југословенску левицу да се задржава на становиштима *Манифеста*. У Марковом делу, сложеније епистемолошко стајалиште је практиковано ускоро у „Класним борбама у Француској” (1850) и у „Осамнаестом Бримеру” (1851-1852); оно је изричито представљено као епистемолошки проблем у „Уводу” за *Темеље „Основе критике политичке економије”* (*Grundrisse* 1857-1858), и размотрено на конкретном историјском материјалу у нацртима одговора Вери Засулич (1881). У марксистичкој традицији, проблематика артикулације различитих начина производње је била у центру теоријских дебата и практичних интересовања у раном совјетском периоду (нпр. дебата Преображенски - Бухарин), а постала је ургентна током антиколонијалних борби двадесетог века (овде је допринос Мао Це Тунга кључан). Мада је теоријско третирање проблема тржишних односа у социјализму било врло префињено (нпр. Бранко Хорват, Владимир Брус, Ото Шик, Здислав Шулиц), одређена наивност је одликовала политичке ставове према „тржишном социјализму” и одговарајућим политичко-економским праксама.

³ Социјалистичке Интернационале и Коминтерна подједнако су веровале да крупна индустријализована пољопривреда јесте једино решење за „аграрно питање”. Принудна колективизација у Совјетком Савезу (1930-33) је применила ово веровање и разбила савез радника и сељака који је био кичма Октобарске револуције. Како су све револуције 20. века биле „сељачки ратови” (Wolf, 1969), ова политика је била важна препрека за развој међународног радничког покрета. Кинески револуционари су донели радикално различит приступ: „Кина је на овај начин била у стању да избегне фаталну грешку принудне колективизације и да открије други пут: да учини целокупно пољопривредно земљиште државном својином, пружајући сељаштву подједнак приступ употреби земље, и обнављајући породичну пољопривреду” (Amin, 2015).

Недостаци југословенске критичке левице

Југословенска критичка левица,⁴ рекао бих да је делила ове теоријске недостатке *Манфестиа*, па је сматрала капиталистичке процесе у Југославији, пре свега, као врсту историјског заостатка, а не као једну од основних одлика прелазне друштвене формације. Другим речима, југословенски критички левичари су видели социјализам као историјски осигуран и неповратан процес. Последично, њихове анализе су биле недостатне чак и у моменту када су објективни антисоцијалистички процеси очигледно настали као последица претпостављено „социјалистичке” политике.

Више студија (Samary, 1988a; Samary, 1988b; Samary, 2017; Kržan, 2017b) сугеришу да је увођење „тржишног социјализма” 1965–1966. прво довело у питање будућност социјализма.⁵ Током наредне декаде, неадекватне реакције на процесе капиталистичке рестаурације које су изазвале ове тржишне реформе, продубиле су унутрашње противречности. Најважније, оне су онеспособиле земљу да се суочи са првом дужничком кризом и касније да се одупре нападу институција глобалног капитала (Међународни монетарни фонд и Светска банка).

Читајући дебате из оног времена, стиче се утисак да је лева критика сасвим одговарајуће одредила левичарски политички дневни ред. Њега је поставио студентски покрет (1964–1974). Он се борио против политичког монопола партијско-државне бирократије. Осуђивао је последице капиталистичких процеса – почетке класне формације („социјалну диференцијацију” у жаргону времена; „црвену буржоазију” у левичарском говору), и њене друштвене промотере („технократију”, тј. високе руководиоце у предузећима, нарочито у онима великим; бирократизацију националних идеолошких апарата, односно „културне” бирократије⁶). Међутим, не

⁴ У овом есеју, израз „југословенска критичка левица” обухвата студентски покрет од 1960-их даље; Praxis групу и њено окружење; главни ток југословенске друштвене мисли до 1980-их; нове друштвене покрете 1970-их и 1980-их; важне димензије југословенске рок културе; савез за подршку оптуженима у Београду у суђењима 1984–85; алтернативно новинарство осамдесетих, итд. све до УЈДИ (Удружење за југословенску демократску иницијативу, основано 1989, чији је први председник био професор Бранко Хорват). Одсуство тешњих веза са радничким покретом је очигледна. Треба уочити да је овај есеј такође покушај самокритике.

⁵ Вера Вратуша (Vratuša, 2012) примећује да је „могућност присвајања вишка рада без надокнаде” институционализовано по први пут већ у Уставу из 1963.

⁶ Национална удружења књижевника, националне академије наука и уметности, универзитети и исграживачки институти, масовни медији и културни часописи су одиграли нарочито одвратну улогу за време разарања југословенске социјалистичке федерације. Све ове институције су, у терминологији Алтисера, идеолошки апарати. Њихова управна тела и водећи званичници могу најбоље да се појме као „бирократија идеолошких апарата”. Једна од одлика југословенског социјализма био је идеолошки плурализам и велика аутономија идеолошких апарата. Бирократије идеолошких апарата су профитирале од своје аутономије и ускоро су постали „млађи партнер” делећи друштвену моћ са политичком (партијско-државном) биократијом. Они су употребили свој положај за време одлучујућих тренутака југословенске федерације и обезбедили су националним политичким бирократијама федералних република идеолошку подршку за њихов пројекат успостављања бужоаских нација – држава као главног инструмента рестаурације капитализма. – Мање пажња је до сада посвећено историјским претечама овог коначног културног постигнућа. Непосредно по-

изгледа да је политичка левица озбиљно узимала у обзир могућност рестаурације капиализма.⁷

Чини се да постоје два главна узрока ове историјске наивности:

– већи део левице је резонувао о капитализму у изразима „једноставне робне производње“;⁸

– и веровао да су постигнућа социјалистичке револуције иреверзибилна.

Први узрок је потицао из епистемичне хегемоније *Praxis* марксизма у југословенским друштвеним наукама и левичарским круговима. Ова врста марксизма се усредредила на радове „младог Маркса“ и усвојила њихов радикални хуманизам. Била је преокупирана идеологијом „отуђења“ и сматрала да је пронашла његов теоријски пандан у „робном фетишизму“ првог поглавља Капитала, које је читала на подједнако антропоцентричан начин. Самим тим, она је одустала од праћења Маркових даљих теоријских елаборација које појме *verwandelte Formen*, „конвертоване“ или „претворене форме“ као „конкретне облике који израстају из кретања капитала као целине“.⁹ Као последица, она није могла у целини да схвати последице увођења, путем економских реформи из 1965, аутономног банковног система, који је деловао на принципу очекиваних капиталних приноса.

сле раскида са совјетским државним социјализмом и са установљивањем аутономије културних пракси (Кардељево предавање на Словеначкој академији наука и уметности, 1949; Крлежин извештај на Трећем конгресу Удружења књижевника Југославије у Љубљани, 1952); академски модернизам је преовладавао у визуелним уметностима, егистенцијализам у литератури и на филму, прогресивни национализам у образовним апаратима. Буржоаске идеологије су освојиле националне културе чак и пре делимичног увођења капиталистичких процеса са „тржишним социјализмом“ (1965–1971). За детаљну и појмовно строго анализу, видети: Раде В. Пантић, „Од културе у „социјализму“ ка социјалистичкој култури“ (Pantić, 2018). Масовна југословенска културна пракса се развила „одоздо“ само крајем седамдесетих година и осамдесетих у оквиру подкултуре младих, када је било прекасно.

⁷ Са неколико истакнутих изузетака: нпр. *Praxis*, (Jakšić & Kangrga, 1971). – Југословенски левичари нису били сами у подцењивању потенцијала капитализма и у прецењивању социјалистичког потенцијала историјских пост-капиталистичких формација (”историјског социјализма”). Нпр. следећи исказ Ернеста Мандела: ”[...] друштвена контрареволуција била би неизбежна да би се поново успоставио капиталистички начин производње и буржоаска класна владавина у СССР и земљама источног блока. [...] Предуслови за рестаурацију капитализма били би с једне стране нова капиталистичка класа која би се тамо формирала (нема капитализма без капиталистичке класе), и с друге стране уништење отпора радничке класе таквој рестаурацији” (Mandel, 1973).

⁸ Бранко Хорват, водећи и утицајан интелектуалац и политичка фигура, видео је само две стварне опасности које „тржишна економија“ може да произведе у социјалистичком окружењу: она запоставља неразвијене регионе; она генерише процесе монополизације и праксе рентијерства. Према Хорвату, државна интервенција може успешно да се бори против оба штетна аспекта.

⁹ Са појмом *verwandelte Formen*, конвертоване или преображене форме, Маркс теоризује специфичне односе између елемената производње (вредности, вишка вредности, вредности радне снаге) и елемената промета (цене, профита, наднице): елементи циркулације су ”конвертоване форме” елемената производње (Marx, 1959). – Мераб К. Мамардашвили (Mamardashvili, 1970; 1990) је изоловао Марксов појам ”конвертованог облика” као филозофску категорију и развио је у филозофској перспективи.

То је значило увођење капитала као производног фактора, капиталног тржишта као механизма распоређивања капитала, као и камате. Ове мере су ојачале положај виших директора у предузећима, „технократа” који су били једна од група чији је политички притисак убедио политичку бирократију да уведе економске реформе 1965. године. У целини гледано, реформе су значајно појачале структурне утицаје капиталистичких процеса који су већ постојали у југословенској друштвеној формацији. Као у свим транзиционим формацијама, противречност између социјалистичких и капиталистичких процеса је била све време основна друштвена противречност у Југославији. Ова одређујућа противречност је наддетерминисала све друге противречности у различитим друштвеним сферама.

За време периода административног самоуправљања (1951–1965),¹⁰ доминантна противречност у економској сфери је била напетост између државне административне регулације и самоуправљања у појединим радним колективима. Ова противречност се развијала у оквиру социјалистичког оквира. Она је касније пружала структурални отпор против капиталистичких притисака који су долазили из капиталистичког системичног међународног окружења и из спонтане тенденције самоуправних радних колектива да делују као појединачни капитали.

У идеолошкој сфери, међутим, доминантна противречност је била између комунистичке идеологије и разних буржоаских идеологија.¹¹ Буржоаске идеологије су биле толико снажне, заједно са менаџерским „технократама”, тако да су успели средином шездесетих година 20. века да убеде водеће југословенске политичке бирократије да постоји економска криза и да је право решење за њу било увођење тржишног социјализма.¹²

¹⁰ Ја усвајам периодизацију Марка Кржана (Kržan, 2017b) југословенске пост-капиталистичке друштвене формације: 1945–1950 – административни социјализам; 1951–1965 – административни самоуправни социјализам; 1966–1971 тржишни самоуправни социјализам; од 1972 даље – период дезинтеграције.

¹¹ Идеологије су се знајно разликовале у различитим идеолошким „под-сферама”. У уметности, буржоаски модернизам је преовладавао од напуштања социјалистичког реализма раних педесетих година (уп. Pantić, 2018); у академским и научним апаратима, од шездесетих година, буржоаске идеологије главног тока су задобијале терен, повремено у продуктивном сукобу са и даље снажном левичарском оријентацијом југословенске друштвене науке. У широј културној сфери, национализми су почели да се установљују од средине шездесетих година. Дуга историја југословенских националиста током социјалистичког периода је, чини се, имала два главна извора. Једна је национално-ослободилачка и антиимперијалистичка димензија југословенске социјалистичке револуције. Други је одлика југословенског социјализма (коју је делио, узгред буди речено, са токовима развоја после 1920. совјетског типа социјализма) да је успоставио културне институције према буржоаским моделима (национална позоришта, националне академије наука и уметности, националне образовне системе, укључујући националне универзитете, итд.). Сасвим одвојено од изричите политичке агенде, институционално постојање буржоаске идеологије производило је објективне националистичке последице. „Свест” је у своје време уследила.

¹² У ствари није било економске кризе у раним шездесетим годинама (уп. Kržan, 2017b). Криза је била политичка, како се самоуправљање развијало до тачке у којој је оно притискало да буде проширено на друштво као целину. Ово би значило крај бирократске доминације у политичкој сфери. Политичка бирократија је сматрала да би било профитабилније за њене

У оквиру економске сфере, тржишни социјализам је довео на место доминантне противречности: „капиталистички процеси / социјалистички процеси”, уместо претходне противречности „административна регулације / самоуправљање”. На овај начин, доминантна противречност у економској сфери је коинцидирала са детерминишућом противречношћу у друштвеној формацији. Заједно са продубљивањем типично буржоаског раздвајања економске од правно-политичке сфере, ово коинцидирање доминанте са детерминантом је огромно појачало лапидаристичке процесе у југословенској друштвеној формацији.

Критичка левица није успела да схвати значај антагонистичке противречности две инкомпатибилне логике: социјалистичке и капиталистичке логике. Неуспех увиђања антагонистичке противречности, био је једнак веровању да је социјалистички преображај неповратан.

Поред тога, веровање да су постигнућа социјалистичке револуције иреверзибилна, потицало је још из једног извора. У овој тачки критичка левица је остала у оквиру хоризонта Манифеста, и није се померила ка сложенијим теоријским конструкцијама *Grundrisse ...* и Капитала.

Као што је већ поменуто, Манифест представља капитализам као „хомофицијентан”, то јест, као да у бити прозводи исте резултате у било којем друштвеном контексту који он интегрише својом глобалном експанзијом.¹³ Југословенска критичка левица је мислила о социјализму у изразима „хомофицијенције”, које је наследила из школског марксизма (где су *Манифест* и слична литература фигурисали као стандардно штиво), у оштрој противречности са политичким ставом о „пуно путева у социјализам”, који је усвојила Титова идеологија. Визија историје где је капитализам „хомофицијентан” (и социјализам делује на аналоган начин) подржавала је својевремено популарне идеје о „неразвијености”, „достизању” и сл.¹⁴

Теоријске заблуде – политичке грешке

Епистемолошка заблуда иза овог линеарног схватања историје јесте идеолошко представљање друштва као органске целине чији се делови комбинују на начин да се могу свести на јединствен принцип. У историјско-материјалистичким изразима, командујући „принцип” је тада доминантни начин производње. Према овом гледању, капитализам, као и социјализам, као начини производње, јесу

групне интересе да успостави савез са високим директорима („технократијом”) која је вршила притисак да се уведу капиталистички елементи у систем. Тржишни социјализам је спречио поопштавање самоуправне демократије, продубљујући већ постојећу буржоаску поделу економске и политичке сфере, и обезбедивши настављање бирократске доминације у политици. Буржоаска подела економске и политичке сфере је понудила објективну подршку савезу између политичке бирократије и економске „технократије”.

¹³ Маркова два чланка о британској владавини у Индији претпостављају сличну хипотезу. Аијаз Ахмад (Ahmad, 1992), мада је бранио Маркова два текста против брзе академске критике, истиче да они припадају раном периоду, пре „транзиционог” *Grundrisse ...* и радикално новог теоријског становишта у Капиталу. (Aijaz Ahmad, Marx on India, у: *In Theory*, Verso, London – New York, 1992.)

¹⁴ Чак и у својем главном делу, Маркс није имун на ову врсту резонавања: „Земља која је индустријски развијенија, показује, мање развијеној, слику њене властите будућности”.

„хомофицијентни” зато што се претпоставља (више или мање прећутно) да они организују хомогене друштвене формације. У најмању руку, претпостављено је да њихова доминација неће да буде структурно промењена. Ова идеологија замишља друштвене формације као „изражајне тоталитете” (сваки елемент одражава – изражава целину у њеном тоталитету), и историјско време као „хомогено-континуирано/само-истовремено”.¹⁵

Према овој идеологији, постоји једна главна противречност, која командује друштвеном формацијом; пошто њено саморазрешавање квазиаутоматски води ка следећој и вишој историјској фази – проблем историјске праксе је проблем „адекватног” разумевања овог једноставног механизма. Адекватно разумевање тада води „исправну” праксу, док евентуална опозиција произлази само из „погрешног” тумачења историјске ситуације и њених основних пртивречности. У оквиру таквог просветитељског стила визије историје, класна борба постаје чисто идеолошко питање, питање „свести” и прогресивци онда настоје да просветле оне који су и даље заточени у опскурној прошлости.

Политичке праксе југословенске критичке левице су демонстрирале ову идеолошку пристрасност: оне су биле преовлађујуће осветљавајуће, повремено „педагошке”, и њихови главни заговорници су били идеолошки стручњаци – професори универзитета, истраживачи друштвених наука, студенти. Обављање њихових професионалних послова је исцрпљивало њихове амбиције према политичком активизму. Процес истраживања и студирања је имао користи од ових ограничења и југословенска друштвена наука је у то време била међу најбољима у свету. Међутим, било је заиста претенциозно да се претпостави да друштвено ангажовано предавање и истраживање, стручни часописи пуни живота и међународне летње школе скупа, дају радикалну политичку акцију. У ретроспективи, то више изгледа као увежбавање у традиционалном занимању филозофа – у саветовању тиранина.

„Тиранин” је у овом случају била постреволуционарна политичка бирократија.¹⁶ Због своје интелектуалистичке пристрасности која је редуковала класну борбу на идеолошки сукоб, левичари су претпоставили да је социјалистичка бирократија репродуковала своју доминацију путем „изванекономске” принуде, тј. путем средстава идеолошких механизма. Мада се ова хипотеза наметнула „слепо” својим

¹⁵ Ово су Алтисерова одређења; (Althusser, 2015, p. 192). – Према Алтисеру и његовим следбеницима ово је у основи хегелијанска замисао историје: узастопне историјске формације се развијају у једнолинеарној сукцесији, свака покретана јединственом и централном противречношћу, *Aufhebung* (превазилажење) које производи нову фазу у историјском прогресу.

¹⁶ Марко Кржан (Kržan, 2016; Kržan, 2017a) развија једну интересантну теорију о политичким бирократијама у пост-капитализму. Бирократизација правно-политичких апарата јесте спонтани процес који припада институционалној логици. Међутим, у свим пре-социјалистичким државама постоји владајућа класа, која више или мање успешно контролише државу као инструмент своје класне доминације. Супротно овоме, у пост-капиталистичким (историјским социјалистичким) државама буржоаска владајућа класа је уништена а радне класе су искључене из управљања државним апаратима. Умето тога, партијско-државна бирократија „представља” радне масе и управља државним апаратима „у њихово име”. Резултати ове неограничене бирократизације могу да буду катастрофални.

заговорницима,¹⁷ десило се да је била истинита. Пошто механизми репродукције бирократије нису коинцидирани са механизмима опште друштвене репродукције (или бар не са репродукцијом социјалистичког начина производње), бирократија је морала да одржава своју владавину све чешће започињући нове политичко-идеолошке кампање, путем непрестаног реформисања политичког система. Из овог разлога, социјалистичке бирократије нису биле владајућа класа, него сам доминантна група.¹⁸

У овој тачки, где они невољно (али не случајно¹⁹) погађају истину, југословенски критички левицари су починили одлучујућу грешку. Они су узели противречност која је супротстављала бирократску климајућу доминацију и социјалистички процес (као што је самоуправљање) као да представљају главну друштвену противречност. У ствари, ова противречност није била нити главна нити ситуирана тамо где ју је критичка интелигенција видела. Противречност произвођена и одржавана путем репродуковања бирократије, била је иманентна самим бирократским праксама. Власти су увек изнова морале да покрећу идеолошке кампање да би репродуковале бирократски апарат и његову доминацију: међутим, кампање никада није требало да захвате масе, пошто би масовна политичка мобилизација довела у питање, и на крају укинула, бирократску доминацију. Парадоксално, бирократија је успевала да одржава своју доминацију тако дуго док њене политичке кампање нису успевале у масама. Мада зачаран, овај круг је био продуктиван у репродуковању несигурне доминације бирократије, и понекад је чак био у стању да интегрише елементе идеолошке критике критичке интелигенције.²⁰

Међутим, противречност између социјалистичких процеса присвајања средстава за производњу, и уопште, услова производње и услова постојања, од стране радних маса, с једне стране, и механизма бирократске доминације, с друге, није била примарна противречност епохе. Као у свим посткапиталистичким друштвима, примарна противречност је била она између социјалистичких процеса и пракси, с једне стране, и процеса капиталистичке рестаурације, с друге. Разлика између ове две врсте противречности је у томе да је противречност „самоуправљање / бирократска доминација” идеолошки оперисала у оквиру социјалистичког оквира,²¹ док

---

¹⁷ То је био резултат идеолошког механизма који оперише изван свесног захвата његових заговорника.

¹⁸ ”Чињеница да доследна одбрана приватних интереса бирократије долази у сукоб са иманентном логиком подруштвене планске економије, уместо да је с њом конгруентна, ово је најјаснији доказ да бирократија није нова владајућа класа. У сваком класном друштву постоји сагласност између приватних интереса владајуће класе и иманентне логике датог начина производње [...]” (Mandel, 1973). ”Опште понашање [бирократије] и приватни интереси (који свакако диктирају ово понашање) делују на супрот потребама и унутрашњој логици постојећег друштвено-економског система [...] [Бирократија нема капацитет да се овековечи кроз деловање друштвено-економског система самог.” (Mandel, 1979).

¹⁹ Као што је то писало у „програму” њихове идеологије.

²⁰ Нпр., у ритуализованој критици бирократије у оквиру званичног партијског дискурса.

²¹ Период „административног самоуправног социјализма” (1951, увођење самоуправљања – 1965, увошење тржишног социјализма) био је најуспешнији у југословенској историји. У годинама од 1957 до 1961, годишња повећања друштвеног производа су била највиша у свету, између 12% и 13% (Kožan, 2017b).

је противречност „социјалистички процеси праксе / капиталистички процеси”²² доводила у питање сам пројекат социјализма.

Ми смо већ приметили да је увођење „тржишног социјализма” 1965. учинило да коинцидирају доминантна противречност у оквиру економске сфере (капиталистички процеси / самоуправљање) са одређујућом противречношћу друштвене формације као целине (социјалистички процеси и праксе / капиталистички процеси и праксе). Економска логика, под дуплим притиском детерминишућих и доминантних противречности, одвојила се од правно-политичке сфере у којој је „социјалистичка” противречност (бирократија/самоуправљање)²³ била потиснута. Самоуправљање је изгубило своју снагу пошто је било подређено капиталистичком притиску у економској сфери, и радни колективи су почели да делују као појединачни капитали. Овај развој је значајно ојачао врх управе у предузећима. Од тада, „технократе” су деловале као моћна интересна група која је вршила притисак у смеру увођења капиталистичких системичних компоненти у југословенски систем. Политичка бирократија, с друге стране, очувала је монопол власти у правно-политичкој сфери. Са увођењем тржишних механизма и профитног мотива у економску сферу, правно-политичка сфера је остала једини домен из којег је политичка бирократија могла да врши своју доминацију. Ово ограничење на политичко-правну сферу је детерминисало политичке одговоре на капиталистичке последице тржишног социјализма, и касније оријентисала акцију бирократије када је одлучила да разори социјализам и рестаурише капитализам. У овом периоду, југословенска критичка левица је остала ухваћена у оквиру „социјалистичке противречности” („бирократија/самоуправљање”), која је била секундарна и ограничена на идеолошку сферу.

Тржишни социјализам је био хибридни систем, неуспешан како по социјалистичким тако и према капиталистичким стандардима. Југословенска политичка бирократија је прво одговорила „правним фетишизмом” (Pashukanis, 1924; Pashukanis, 1958), покушавајући да замени тржишне односе између самоуправ-

²² У социјалистичкој пракси, ова противречност је први пут била изричито формулисана и анализирана од стране совјетског економисте Јевгенија А. Преображенскога. Он је предложио теорију о „два противречна закона” који се такмиче у оквиру совјетске економије: »закон вредности«, који је подржавао капиталистичке тенденције у пост-револуционарном друштву, и »закон социјалистичке акумулације«, једине основе изградње социјализма (Preobrazhensky, 1926; Preobrazhensky, 1965; Preobrazhensky, 1983).

²³ Противречност »бирократија / самоуправљање» била је »социјалистичка« у том смислу да је генерисана структурним сукобима пост-капиталистичког друштва са социјалистичким пројектом. Она је била особена за посткапиталистичко (”историјско социјалистичко”) друштво. У овом специфичном оквиру, установљеном променама социјалистичке револуције, ”бирократија” је ометала и понекад саботирала социјалистичке процесе. У периоду административног самоуправног социјализма, бирократске тенденције су представљале препреку социјалистичком планирању, У периоду тржишног социјализма, оне су спутавале социјалистичку опозицију настајућим капиталистичким процесима. Типично бирократска и државно-репресивна ликвидација ”маспок” (масовни контрареволуционарни покрет у Хрватској, 1970-71) и подједнако бирократско уклањање ”техно-либералног” руководства у Хрватској, Србији и Словенији (1971), спречили су социјалистичку конфронтацију која је могла да има масовни друштвени ефекат и можда је могла у крајњој линији да спречи фашисоидне национализме касних осамдесетих и деведесетих.

них субјеката уговорним односима. Уговорни систем је само преносио тржишно генерисане неједнакости и монополе у идиом „самоуправних споразума“, и због тога није био у стању да спречи хијерархијску фрагментацију југословенског економског простора дуж поделе југ/север, и политичко растварање у феуде националних политичких и идеолошких бирократија. Нарочито уговорни систем није могао да подржи било какво федерално планирање привреде и друштвеног развоја.

Под притиском институција глобалног капитала,²⁴ који је захтевао реставрацију капитализма, националне политичке бирократије, које су подржале врховне менаџерске „технократије“, прибегле су апаратима које су контролисале од самог почетка југословенског социјализма: држави. „Савез реставрације“ стварно се састојао од доминантних група које су се створиле током протеклих деценија: политичке бирократије, врховне менаџерске „технократије“, бирократије идеолошких апарата („културне“ бирократије).²⁵

Међутим, савез реставрације није могао да се непосредно конституише у владајућу класу, у капиталистичку класу. Одлучујући делатник који је обезбедио првобитне услове за реставрацију, тј. ликвидацију друштвеног власништва, била је политичка бирократија, пошто је она контролисала државни апарат. Политичке бирократије, сада већ фрагментисане дуж линија федералних република, у свом последњем заједничком акту поново су артикулисале југословенски социјалистички уставни систем у конгломерат буржоаских нација-држава (уставни амандмани из 1988), и оставили су државе да представљају функцију Пијемонта.²⁶ У одсутности националне буржоазије, бивше социјалистичке републике, реартикулисане у буржоаске нације државе од стране националних бирократија, спровеле су

---

²⁴ У оквиру пренадуване дужничке кризе, Југославија је редовно плаћала дуг; Марковићева влада је зауставила инфлацију итд.

²⁵ Вера Вратуша пише о (политичкој) бирократији и технократији као о главним фракцијама реставрационог савеза. Она истиче да су се компоненте реставраторског савеза састављале већ током југословенског пост-капиталистичког периода, нападајући темељ југословенског социјализма – друштвено власништво: „Технократска фракција класе колективних или групних власника основних средстава за производу и размену (директори великих предузећа, културних, образовних и медијских кућа) најпредузимљивији делови бирократске фракције (руководиоци у партијским и државним апаратима федералних република, аутономних покрајина и општина) и њихови идеолошки представници, делови високо образоване ситне буржоазије [...] су све више критиковали наводну ирационалност 'свачије' друштвене својине.“ (Vratuša, 2012).

²⁶ „Функција Пијемонта“ у италијанском уједињењу Risorgimento је функција `владајуће класе`. [...] Пијемонт је имао функцију која може, из одређених углова, да се упореди са улогом партије, тј. руководећег особља неке друштвене групе [...]: са допунском цртом да је то била у ствари Држава, са армијом, дипломатском службом, итд.“ (Gramsci, 1971, p. 286) – Карлос Гонзалес Вила (González Villa, 2017) је анализирао одговоре владајућих група у Словенији на протесте 2012. и за време мигрантске кризе 2015 – 2016. као ”пасивну револуцију”, где је словеначка држава преузела ”пијемонтску функцију” замене за одсутност локалне владајуће класе – Ја бих сугерисао да су све пост-југословенске буржоаске нације државе одиграле ”пијемонтску функцију”, зато што у том историјском моменту, није постојала национална буржоазија да поведе анти-социјалистичку контрареволуцију.

рестаурацију капитализма путем државне принуде.²⁷ Први чин буржоаских држава у овом смеру било је укидање друштвеног власништва, његова транспозиција у државну својину – која је ускоро препуштена денационализацији и приватизацији.

Милитантни национализам, чију фабрикацију су националне политичке бирократије повериле идеолошким бирократијама, била је мобилишућа идеологија и политичка подршка за одлучујућу операцију рестаурације капитализма – успостављање буржоаске нације-државе. Поново, југословенска критичка левица је неадекватно одговорила. Она је третирала национализам као чисто идеолошки феномен, као врсту менталне девијације, а не као механизам интерпелације материјалног постојања идеологије у буржоаској нацији-држави у процесу разарања социјализма и институционализације периферног капитализма.

Актуелност *Манифеста*

Постоји, међутим, тема у *Манифесту* која треба да се прочита много пажљивије, и коју би требало да прочитају сви који се сада боре за будућност социјализма. То је историјска и структурна позиција коју *Манифест* препоручује као конститутивну за новог историјског делатника којег има намеру да уведе: комунисте.

У поглављу „Пролетери и комунисти”, оно што је речено изричито о комунистима и оно што је претпостављено изричитим текстом, указује на одлучујуће проблеме који до сада нису превазиђени у антикапиталистичким револуционарним покретима.

Становиште: „Комунисти не представљају посебну партију супротстављену другим партијама радничке класе.”

Претпоставка: антикапиталистички покрети улазе на историјску сцену у плуралу.

Становиште: комунисти нису посебна партија, они су активни у свим плуралним облицима антикапиталистичког покрета.

„Они немају интересе одвојене од и издвојене од оних пролетаријата као целине.”

Претпоставка: интереси „пролетаријата као целине” нису сами по себи очигледни; у својој спонтаности, конкретне историјске борбе су посебне и нису нужно у складу са интересима „пролетаријата као целине”.

Становиште: комунисти теже да учине своје интересе „онима пролетаријата као целине”. У наставку, сугерисано је да комунисти „јасно разумеју ток, услове, и крајње резултате пролетерског покрета”, зато што се ангажују у теоријском раду да би стигли до овог разумевања.

²⁷ Политичке бирократије, фрагментисане какве су биле, ујединиле су се за своју лабудову песму. Крајњи ударац против југословенског социјализма: “[...] главни колективни делатници, заинтересовани за транзицију у смеру довршења рестаурације капиталистичких односа, наставили су своју законодавну активност, започету [федералним] Законом о предузећима из 1988. [...] Последња југословенска савезна влада [...] припремила је Закон о промету и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине 1989, који је донет уз неке амандмане од стране Савезне скупштине августа 1990.” (Vratuša, 2012).

„У националним борбама пролетаријата различитих земаља, [комунисти] истичу и доносе у први план заједничке интересе целокупног пролетаријата, независно од сваке националности.”

Претпоставка: у својој спонтаности, пролетерски покрети су фрагментисани у оквиру националних борби. У појединачним националним борбама, „заједнички интереси целокупног пролетаријата” нису нужно на врху дневног реда, они могу чак да потпуно недостају у непосредним циљевима борбе. Међутим, пролетерски покрет може да буде једино интернационалан, револуционарни покрет је глобалан.

„У различитим фазама развоја кроз које борба радничке класе против буржоазије мора да прође, [комунисти] увек и свугде представљају интересе покрета као целине.”

Претпоставке: фрагментисане борбе радних људи имају различите историјске темпоралности. У различитим националним ситуацијама, они припадају различитим историјским моментима. Као последица тога, парцијалне борбе радних људи не могу да буду „синхронизоване”, још мање обликоване по истом обрасцу. Међутим, неопходно је да се партикуларне борбе организују према „интересима покрета као целине”, и оријентишу се на заједничке циљеве.

„Непосредни циљ комуниста је [...] формирање пролетаријата у класу.”

Претпоставке: у својој непосредној свакодневној егзистенцији, радни људи не формирају класу. Формирање пролетаријата у класу је политички задатак и политичко постигнуће који пролетерска класна борба мора стално да репродукује.

Ову последњу тему је касније преузео један италијански синдикалиста који је правио разлику између „техничког састава радне снаге” (непосредно постојање радника под капиталом) и „састава радничке класе” – резултата политичке самоорганизације. Разликовање између непосредног утицаја на радну снагу, супсумпције рада под капитал, с једне стране, и самоорганизације радне снаге у револуционарну класу, с друге, посебно је важна у савременом капитализму. Организација производње у савременом капитализму фрагментира произвођаче на сложене и разноврсне начине, намећући на овај начин посебан савремени друштвени састав радне снаге (Моћник, 2011) који је истовремено непосредни облик подвођења рада под капитал и моћна препрека самоорганизацији радничке класе.

Задатак комуниста је ургентан сада као што је био и 1848: једино треба да читамо *Манифест* – као подсетник против поједностављивања, као руководство према политичкој акцији и теоријској рефлексији.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Ahmad, A. (1992). *Marx on India. In Theory: Classes, Nations, Literatures*. London – New York: Verso.
- Althusser, L. et al. (2015). *Reading Capital*. London – New York: Verso.
- Amin, S. (2015). Contemporary Imperialism. *Monthly Review* Vol. 67 (3), Available at <https://monthlyreview.org/2015/07/01/contemporary-imperialism/>
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks*. London: Lawrence & Wishart.
- González Villa, C. (2017). Passive Revolution in Contemporary Slovenia. From the 2012 Protests to the Migrant Crisis. *Tempo devorado. Revista de historia actual*, vol. 4, (2), Available at <http://revistes.uab.cat/tdevorado/article/view/v4-n2-gonzalez-villa>
- Jakšič, B. & Kangrga, M. (1971). *Praxis*, vol. 8 (3-4).
- Kržan, M. (2016). Theory of Transition Among Social Formations. In: E. Mandel (ed) *Transition in Socialism*, Ljubljana: Založba. [In Slovenian]
- Kržan, M. (2017a, November, 7). *What can the Socialists of the 21st Century Learn from the October Revolution?* Available at <http://www.levica.si/kaj-se-lahko-socialisti-21-stoletja-naucimo-od-oktobrske-revolucije/> [In Slovenian]
- Kržan, M. (2017b). Yugoslav Self-Management and the Future of Socialism. In: C. Samary (ed) *Communist Movement. Historical Significance of Yugoslav Self-Management*, Ljubljana: Založba. [In Slovenian]
- Mandel, M. (1973). Ten Theses on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism, *Critique*, 3, Available at <https://www.marxists.org/archive/mandel/1973/xx/10theses.htm>
- Mandel, E. (1979). Why The Soviet Bureaucracy is not a New Ruling Class. *Monthly Review*, vol. 31 (3), 63–86.
- Mamardashvili, M. K. (1970). Modified Forms. On the Necessity of Irrational Expressions. In: M. K. Mamardashvili (ed) *How Do I Understand Philosophy*. Москва: Прогресс. [In Russian]
- Mamardashvili, M. K. (1990). *How Do I Understand Philosophy?*. Москва: Прогресс. Available at <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001103/st023.shtml> [In Russian]
- Marx, K. (1959). *Capital, vol. III*. NY: International Publishers.
- Marx, K. (1867). *Capital, vol. I, Preface*. Moscow, USSR: Progress Publishers. Available at <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/p1.htm>
- Močnik, R. (2011). Labour Market and Structure of the Working Class. In: Ž. Popović & Z. Gajić (eds.) *Through Transition. Contributions to the Theory of Privatization*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, <http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/publikacije/kroz-tranziciju.pdf> [In Serbian]
- Pantić, R. (2018). From Culture in "Socialism" Towards the Socialist Culture. In: V. Knežević and M. Miletić (eds.) *We Established the Cities for you: About the Contradictions of the Yugoslav Socialism*, Beograd: Centar za kulturnu dekontaminaciju. [In Serbian]
- Pashukanis, E. B. (1924). *General Theory of Law and Marxism: the Attempt of Critique of the Main Law Concepts*. Москва: Издательство Коммунистической Академии. [In Russian]

- Pashukanis, E. B. (1958). *General Theory of Law and Marxism: the Attempt of Critique of the Main Law Concepts*. Sarajevo: Veselin Masleša. [In Serbian]
- Preobrazhensky, E. A. (1926). *The New Economics. General Theoretical Analysis of the Soviet Economy*. Москва: Коммунистичекая академия. [In Russian]
- Preobrazhensky, E. A. (1965 [1926]). *The New Economics*. Oxford: Clarendon Press.
- Preobrazhensky, E. A. (1983). *The New Economics*. Zagreb: CKD. [In Serbian]
- Samary, C. (1988a). *Planning, Movement and Democracy. The Experience of Socialist Countries*. Amsterdam: Institut International de Recherche et de Formation. Available at https://www.iire.org/sites/default/files/iire-shop/pdf_cer_7_8.pdf [In French]
- Samary, C. (1988b). *Movement Against Self-Management. Yugoslav Experience*. Paris: La Brèche – Publisud. [In French]
- Samary, C. (2017). *Communist Movement. Historical Significance of the Yugoslav Self-Management*. Ljubljana: Založba. [In Slovenian]
- Vratuša, V. (2012). *Transition – Where from and Where to*. Beograd: Čigoja štampa. Available at <http://www.princip.info/2017/06/19/vera-vratusa-zunjic-restauracija-kapitalizma-u-srbiji-1989-1999-godine/> [In Serbian]
- Wolf, E. (1969). *Peasant Wars of the Twentieth Century*. New York: Harper & Row.